

Suzana Vuksanović
Muzej savremene umetnosti Vojvodine, Novi Sad

**INDIREKTNE POSLEDICE 1968:
AKTIVISTIČKE UMETNIČKE I DRUŠTVENE PRAKSE NA PRIMERIMA
UMETNIČKIH GRUPA, KOLEKTIVA I (NE)FORMALNIH UMETNIČKIH
INICIJATIVA U NOVOM SADU OD 1970. DO KRAJA 20. VEKA**

Apstrakt:

Tekst predstavlja uvodna istraživanja umetničkog i društvenog aktivizma u radu i ponašanju (ne)formalnih grupa, kolektiva i drugih umetničkih, kulturnih i društvenih inicijativa u Novom Sadu od 1970. do 2000. Reč je o pokušaju sistematizacije kao načinu razumevanja događaja koji su inicirali pojavu i nestanak brojnih grupa i kolektiva, kao i događaja koji su, moguće, proistekli iz njihovog rada i aktivnosti.

Da li su, i u kojoj meri, na umetničke prakse i potrebu udruživanja i zajedničkog delovanja novosadskih umetnika-aktivista uticala zbivanja tokom i oko 1968. u Evropi i svetu – kao i studentski pokret u Beogradu i drugim gradovima tadašnje Jugoslavije? Koje su to specifičnosti pozicije Novog Sada u Vojvodini, Jugoslaviji (SFRJ), Srbiji? Na kraju, koncentracija umetničkih akcija i aktivnosti u sedamdesetim i devedesetim godinama prošlog veka upućuje na neke zaključke. Ili, ipak, ne?

Ključne reči:

1968, Novi Sad, grupa/kolektiv, umetnost, društvo, aktivizam

Uvod u istraživanje

Studentski pokret, Beograd, 1968.

Neke od ključnih parola protesta započetog izbijanjem demonstracija u Studentskom gradu na Novom Beogradu u noći između 2. i 3. juna 1968. bile su: „Tito, Partija“, „Druže Tito, mi ti se kunemo“, „Mi gradimo socijalizam, a vi vile!“, „Radnici, mi bismo s vama!“, „Tražimo socijalnu jednakost!“, „Hoćemo posao!“, „Položićemo i ovaj ispit“, „Pravo na rad svim radnicima!“, „Sloboda štampe i informisanja!“, „Radnici, naši problemi su i vaši!“, „Srušićemo birokratske odnose“, „Mi smo protiv luksuza i bogaćenja!“, „Radnici i studenti protiv falsifikovanog socijalizma“, „Mi smo sinovi radnog naroda“, kao i „Mene su pretukli“, „Pucali su u nas“ i „Dole crvena buržoazija“.

Rano ujutru 3. juna, povorka studenata je, pevajući himnu i internacionalu, sa državnim zastavama i zastavama Saveza komunista, *sa slikama predsednika Tita i parolama koje svedoče o vernosti režimu*, krenula ka centru grada kako bi na Trgu Marksa i Engelsa održala mirne demonstracije. Na putu ka Podvožnjaku, u blizini SIV-a i Skupštine opštine na Novom Beogradu, studenti se sukobljavaju sa policijom, koja brutalno razbija demonstracije. Studenti u manjim grupama ipak stižu do svojih fakulteta i istog dana (3. juna) po podne otpočeo je štrajk studenata Beogradskog univerziteta. Studentski štrajk je trajao narednih sedam dana, a Filozofski fakultet je postao središte studentskog pokreta koji je izrastao iz demonstracija i štrajka. Beogradskom univerzitetu promenjeno je ime u „Crveni univerzitet Karl Marks“. (Popov 2008)

Studentski protest iniciran je ne toliko globalnom političkom klimom, gde se ističu težnje za demilitarizacijom, jednakim pravima, slobodama, demokratizacijom i modernizacijom društva, koliko nezadovoljstvom zbog sve veće društvene nejednakosti i nezaposlenosti i zahtevima usmerenim ka demaskiranju anomalija unutar samog sistema. U *Rezoluciji studentskih demonstracija* insistiralo se na borbi protiv jakih birokratskih snaga, koje su *ometale* i sputavale demokratiju i samoupravljanje. Zahtevana je demokratizacija svih društvenopolitičkih organizacija, a posebno Saveza komunista, kao i demokratizacija sredstava informisanja i formiranja javnog mnjenja. Studenti su zahtevali *slobodu javnog mišljenja i slobodu javnog izražavanja, okupljanja i demonstriranja*. (Popov 2008, 36–42) Titovim obraćanjem preko televizije, 9. juna, njegovim *priznanjem* da su država i partijsko rukovodstvo grešili, štrajk studenata je okončan.¹

Studentski pokret nije prerastao u revoluciju, a nije to ni mogao. Načelno, on je bio prosocijalistički i prokomunistički.² Za razliku od protesta vanparlamentarne

1 „Studenti su Titov govor protumačili kao svoju pobedu, iako gotovo nijedan njihov zahtev nije ispunjen. Štrajk je završen još iste večeri, ponegde se i slavilo.“ (Jakovljević 2007)

2 „Iz svih tih parola je jasno da se ovde ne negira socijalizam, nego socijalna i politička struktura moći kakva u socijalizmu, bar teorijski, ne bi trebalo da postoji. Možemo da konstatujemo: radi se o jednom protestu u ime ideje socijalizma protiv razočaravajućeg realiteta socijalizma. U protestima u Jugoslaviji vidimo, dakle, dva elementa. S jedne strane, afirmaciju prava individue

opozicije u Nemačkoj i studentskih demonstracija u Francuskoj, ali i masovnog otpora ratu u Vijetnamu širom Sjedinjenih Američkih Država, odakle je i krenuo talas pobuna, u osnovi studentskog bunta 1968. u Jugoslaviji, u Beogradu, leže pre svega socijalni razlozi. Izostao je ideološki sukob sa režimom. I kada se govorilo o demokratizaciji društva, put ka toj demokratizaciji nije bio viđen u liberalizaciji društva, eventualnom uvođenju višepartijskog pluralizma ili deetatzaciji, već upravo suprotno – ka demokratizaciji i liberalizaciji same partije. Nisu, dakle, postojali radikalni zahtevi za građanskim društvom i slobodom političkog udruživanja. Pojednostavljeno, studenti nisu tražili manje – već više komunizma. Jednom rečju, *studenti su se zalagali za povratak izvornoj revolucionarnoj tradiciji jugoslovenskog radničkog pokreta*. (Jakovljević 2007)

Tribina mladih, Novi Sad, sedamdesete
 Nova umetnička praksa, konceptualna umetnost
 Grupe KÔD, Januar, Februar, Intimni krug,
 (Ξ-KÔD, Novosadska gradska komuna „Intima“, Atentat

Zahteve koje su artikulisali studenti, od kojih se prekidom štrajka, a da pritom nije ispunjen nijedan njihov zahtev, praktično odustalo – umesto studenata su nastavili da artikulišu umetnici. U Novom Sadu, čiji se Univerzitet, umesto izlaska na ulice, solidarisao, pruživši bezrezervnu podršku *Akcionom programu* studenata i nastavnika Beogradskog univerziteta, kao jedan od neposrednih *benefita* studentskog bunta dolazi do delimične liberalizacije *Tribine mladih*,³ odnosno njenog otvaranja za nove umetničke tendencije, danas poznate pod objedinjujućim terminom *novosadski konceptualizam*.

Paralelno sa događajima u proleće 1968. i u vezi sa političkom radikalizacijom koju su oni podstakli dolazi i do konačnog raskida sa modernističkom paradigmom u (vizuelnoj) umetnosti. Raskid se odvijao na tragu pojava novih umetničkih tendencija zasnovanih na demokratizaciji, antihijerarhijskim i generalno *upitnim* trendom u umetničkoj i kulturnoj sferi. (Anders 2010). Prekoračenja, prestupi, negiranje ograničenja i granica umetničkih medija postavljaju se za ideal. Vizuelni objekat zamenjen je idejom i lingvističkom definicijom. Diskusije su koncentrisane na pitanje „Šta je umetnost?“ isto onoliko koliko i na pitanje „Šta je politika?“ (Anders 2010) ...Ali možemo dodati i pitanje „Šta je život?“. Izmenjeni status umetničkog dela, gde umesto estetskog objekta (slike, skulpture, grafike) govorimo o telesnoj akciji, mentalnoj propoziciji, izvangalerijskoj intervenciji u prirodi ili gradskoj sredini, uključuje i kritičko ponašanje umetnika spram društva, *govor u prvom licu*, koji često izaziva nepoverenje, nesporazume, otpor i zabrane. Reč je, dakle, o praksama koje su imale direktne ili indirektne političke implikacije. (Denegri 1983; Denegri 2008)

i, sa druge, afirmaciju ideja socijalne pravde i samoupravnog socijalizma. Ono što je specifično u Jugoslaviji jeste da se ti zahtevi artikulišu u kontekstu jednog društva i sistema koji imaju elemente realnog socijalizma, ali i elemente kapitalizma.“ (Kanzleiter 2009, 34)

3 *Tribina mladih* u Novom Sadu osnovana je 1954. i potrebno je naglasiti da su se paralelno sa tzv. eksperimentalnim održavali i oni tradicionalniji programi, tako da često ponavljana teza o potpunom preuzimanju i *konceptualizaciji Tribine mladih* jednostavno ne stoji. (Đilas, Mamula 2004)

Pojave vezane za nove umetničke prakse i konceptualnu umetnost u i oko Omladinskog/Kulturnog centra *Tribina mladih* (tzv. novosadski konceptualni krug) u Novom Sadu, krajem šezdesetih i na samom početku sedamdesetih godina prošlog veka, najčešće su razmatrane u okviru rada u kolektivima i neformalnim, privremenim grupama i manje-više labavim umetničkim zajednicama. Nove umetničke pojave i nove forme udruživanja umetnika predstavljaju izraz težnje ka demokratizaciji, socijalnoj pravdi, ali najviše su izraz potrebe za proširivanjem ličnih/individualnih sloboda, a samim tim i granica umetničkog jezika i ponašanja.⁴ Ideal *demokratskog socijalizma*, koji je pronet studentskim protestima, predstavljao je osnov i za nove umetničke prakse u Novom Sadu.

Tribina mladih, „rezervat“ kosmopolitske kulture i eksperimentalne umetnosti (uz zagrebački i beogradski SKC i ljubljanski ŠKUC), predstavljala je prostor nadgledane umetničke i kulturne slobode. (Šuvaković 2010 reader) *Tribina* je, uz časopise *Polja*,⁵ *Új Symposion*, kao i uz angažman i aktivnosti Bogdanke i Dejana Poznanovića na afirmaciji progresivne umetničke prakse i novih medija, bila mesto za suočavanje mišljenja i razmatranja različitih diskursa, od politike i sociologije do umetnosti, kulture. (Šuvaković i Šimičić 2002; Milenković 2002; Šuvaković 2012)

Ključni datumi nove umetnosti u Vojvodini, pored 27. avgusta 1969. kada su Slavko Matković i Balint Sombati u Subotici osnovali grupu *Bosch+Bosch*, prvu takve vrste u Srbiji, bili su svakako i 8. april 1970. kada u Novom Sadu sa radom počinje grupa *KÓD*, prvi meseci 1971. kada nastaju jednomesečne grupe *Januar* i *Februar*, potom grupa ($\exists$, da bi juna 1971. na scenu stupila i grupa ($\exists$ – *KÓD*. (Milenković 2002)

Grupa *KÓD*, *Javni čas umetnosti*, sa Goranom Trbuljakom, akcija, Beogradski kej, Novi Sad, 18. oktobar 1970. Arhiva Mirka Radojičića

- 4 Treba naglasiti da grupe o kojima je ovde reč nisu imale svoje programe i manifeste po kojima bi se upravljale, po ugledu na avangardne grupe i umetničke pokrete formirane početkom 20. veka (npr. dadaizam, zenizam, nadrealizam i dr.). Zajedništvo je proizlazilo ne samo iz uzajamnih prijateljskih veza, razumevanja i istih interesovanja već i iz *praktičnih* razloga. Tako će o namerama i razlozima za okupljanje i delovanje grupa, Vujica Rešin Tucić reći sledeće: „Ugroženi sa svih strana, [bili smo] svesni da je drugarstvo i međusobna povezanost u nevolji neophodna.“ (Milenković 2011)
- 5 Poseban broj Časopisa za umetnost i kulturu *Polja*, br. 156 iz februara 1972, bio je posvećen konceptualnoj umetnosti sa tekstovima Džozefa Košuta, Art – Language, Katrin Mije, Marka Pogačnika, Viktora Burgina i drugih.

Umetnički aktivizam je tesno povezan sa aktivnostima grupe *KÓD*. Akcije/aktivnosti u pravcu ostvarivanja ideala alternativnog stila života i otvorenog umetničkog izražavanja unutar socijalističkog društva, grupa je sprovodila na tri plana: na planu urbanih akcija i *javnog ponašanja*, na planu privatnih akcija, tzv. nevidljive umetnosti, kao i na planu političkog aktivizma putem *anderground* magazina/časopisa i novorevolucionarne prakse. (Šuvaković 2010)

Grupa *KÓD* i ($\exists$), kao i jednomesečne grupe *Januar* i *Februar*, preispitivale su i neprestano dovodile u pitanje kako granice umetnosti i kulture tako i politike i društvenih konvencija, kroz intermedijalnost i interkontekstualnost, odbacujući (umereno) modernističke vrednosti umetničke produkcije – kako u teorijskom tako i u praktičnom smislu, ujedno projektujući *novi koncept umetnika* („od umetnika teoretičara preko umetnika-šamana do anarhiste koji destruiira društvene vrednosti“). (Šuvaković 1995) Provokativni, neoanarhistički *hepning* *Žakuska novih umetnosti*, održan u beogradskom Domu omladine 9. februara 1971, a odmah potom i *Otvoreno pismo jugoslovenskoj javnosti*⁶ dovode do otvorenog sukoba novosadske alternative sa pokrajinskim partijskim kao i birokratskim strukturama u kulturi grada, na *Tribini mladih*, u medijima.

Grupa ($\exists$ – *KÓD*, *Kretanje je drugo u istom*, koncept, Parisko bijenale, Novi Sad, Pariz, 1971. Arhiva Mirka Radojičića

6 *Otvoreno pismo jugoslovenskoj javnosti* je upućeno na adrese svih relevantnih faktora tadašnje kulture i politike, pa i Josipu Brozu.

OTVORENO PISMO JUGOSLOVENSKOJ JAVNOSTI

U KULTURI NOVOG SADA (VOJVODINE) VLADA U POSLEDNJE DVE GODINE POLITIKA ČVRSTE RUKE, POTPUNA BIROKRATIZACIJA I INSTITUCIONALIZOVANJE KULTURNIH AKTIVNOSTI, KAO I EKSPANZIJA MONOPOLA GRUPA I POJEDINACA NA ODGOVORNIM FUNKCIJAMA.

ARBITRAŽA POLITIČKIH ORGANA I FUNKCIONERA U UMETNOSTI I KULTURI POSTALA JE UOBIČAJENI METOD ZA DISKVALIFIKOVANJE NOVIH POJAVA.

ODRŽAVA SE HIJERARHIJSKI ODNOS MEĐU KULTURNIM RADNICIMA I APRIORNO DISKVALIFIKOVANJE MLADIH STVARALACA I SAVREMENIH TENDENCIJA U UMETNOSTI.

BAVLJENJE KULTUROM PRETVORENO JE U IZVOR STICANJA POLITIČKE I MATERIJALNE MOĆI.

POLITIČKO I ADMINISTATIVNO REŠAVANJE STVORILO JE ATMOSFERU STRAHA, UGROZILO PROGRESIVNU MISAO, SLOBODU STVARALAŠTVA I BAVLJENJE UMETNOSTU ČINI MUČNIM I RIZIČNIM.

SAMOUPRAVNA PRAKSA U ATMOSFERI STRAHOVLADE JE NEMOGUĆA, JER SE POVERENJE VLASTI UVEK UKAŽUJE POLITIČKI „ISPRAVNIM“ POJEDINCIMA.

SVE OVO ONEMOGUĆAVA DEMOKRATIZACIJU KULTURE I UKLJUČIVANJE UMETNOSTI U DRUŠTVENE PROCESE – ČEMU SLEDE OSUDE DA JE UMETNOST ODVOJENA OD DRUŠTVA I NARODA.

SREDSTVA MASOVNIH KOMUNIKACIJA DEZINFORMIŠU JUGOSLOVENSKU JAVNOST I DELUJU KAO PRODUŽENA RUKA MONOPOLA U POLITIČKOJ I KULTURNOJ STRUKTURI.

NAŠ JEZIK JE JEZIK UMETNOSTI I NE ŽELIMO DA POSTANE JEZIK POLITIČKI.

GRUPA ZA NOVE UMETNOSTI „FEBRUAR“

KOD NOVOSADSKJE „TRIBINE MLADIH“:

Branko Andrić s.r.
Vladimir Kopicl s.r.
Ana Raković s.r.
Peđa Vranešević s.r.
Janez Kocijančič s.r.
Mirko Radojičić s.r.
Vujica Rešin Tucić s.r.
Čedomir Drča s.r.
Miroslav Mandić s.r.
Slobodan Tišma s.r.
Slavko Bogdanović s.r.
Božidar Mandić s.r.
Dušan Sabo s.r.
Miša Živanović s.r.

Sukob je razrešen smenjivanjem kompletnog rukovodstva i uredništva *Tribine mladih* koje je podržalo grupu *Februar*, na čelu sa Juditom Šalgo i Darkom Hohnjecom, kao i sudskim presudama i zatvorskim kaznama za dvojicu najradikalnijih članova grupe *KOD* Miroslava Mandića i Slavka Bogdanovića.⁷ Politički progon i zatvaranje umetnika, pripadnika eksperimentalne, neoavangardne i konceptualne scene, predstavljaće simptom duboke političke i birokratske represije koja je bila veoma živa i moćna ispod privida samoupravnih sloboda. (Šuvaković i Šimičić 2002)

7 Slavko Bogdanović i Miroslav Mandić bili su uhapšeni i osuđeni na kazne zatvora. Mandić je osuđen na devet meseci zatvora zbog teksta *Pesma o filmu (Uj symposion* br. 77, Novi Sad 1971), a Bogdanović na osam meseci zbog pesme *Underground Tribina mladih*, Novi Sad (*Student*, Beograd 1971). (Šuvaković 1995)

Tokom sedamdesetih jača represija nad alternativnom umetničkom praksom, kao i nad subverzivnim i kritičkim umetničkim praksama. Afera koja je izbila povodom nastupa *Januara/Februara* obeležiće situaciju u novosadskoj i vojvođanskoj kulturi sedamdesetih, odredivši i događaje koji će uslediti (npr. zabrane studentskih časopisa, filmova, obračuni sa rediteljima okupljenim oko filmske kuće *Neoplanta*).

Članovi konceptualnih grupa potisnuti su na kulturnu i ekonomsku marginu. Mnogi imaju ozbiljan problem pri traženju zaposlenja. Slobodan Tišma odlučio se za praktikovanje nevidljive umetnosti, Miroslav Mandić, kojem je niz godina posle izlaska iz zatvora bio oduzet pasoš, započinje rad na stvaranju lične umetničke mitologije, Božidar Mandić se seli na Brezovicu gde osniva komunu *Porodica bistrih potoka*, Vujica Rešin Tucić, Branko Andrić, Vladimir Kopicl i Tišma okreću se književnosti, Slavko Bogdanović se vratio u Sremsku Mitrovicu gde započinje karijeru pravnika... Umesto *Tribine mladih* mesta okupljanja članova eksgrupa postaju: Limanski park, nedeljne igre fudbala na male goliće, samoposluga u novosadskom naselju Liman gde izvode *akcije* svakodnevnog ispijanja koka-kole, neformalna gradska komuna koja od 1973. *egzistira* u prizemlju i na mansardi kuće u Teslinjoj ulici broj 18, kao i atelje Bogdanke i Dejana Poznanovića.

Osamdesete

Nestanak umetničkog aktivizma?

Kasni *Verbumprogram*

Iako se udruživanja umetnika beleže i tokom osamdesetih godina, umetnički aktivizam u pravom smislu reči nestaje sa scene. U periodu dominacije transavangarde i neoekspresionističkog slikarstva retki otklon prema vladajućoj postmodernističkoj paradigmi uspostavlja umetnički par *Verbumprogram* (Kulić&Mattioni) projektom *Achromia* konceptualizovanim i produkovanim u drugoj polovini osamdesetih godina, da bi bio zaključen 1989. godine, izložbom u Velikoj galeriji Kulturnog centra Novog Sada. U prethodnom periodu je zajednička delatnost Kulića i Mattionija bila prvenstveno vezana za Rumu i Beograd.

Distanca od ključnih obeležja *nove slike* prve polovine osamdesetih i *novog enformela* druge polovine decenije, kao i čvrst protivstav prema generalno usvojenim i etabliranim opcijama umetničke *egzistencije*, odnosno „minimalna kultura intelektualnog otpora“ govore o umetničkom iskazu *Verbumprograma* koji problemski i ideološki stoji nasuprot socijalnom i širem kulturnom okruženju, ali istovremeno ne predstavlja direktnu reakciju i odgovor na glavne umetničke ili društvene tokove. Njihova *konfrontacija* se sprovodi isključivo putem umetnosti oslobođene nametanih *estetskih* pretpostavki i trenutnih ideoloških zahteva. Ta *off* pozicija, a pre bi se reklo da je u pitanju dobrovoljna samoizolacija, uglavnom je u aktuelnom vremenu od strane javnosti i sistema umetnosti u tretmanu bila izjednačena sa doslovnom marginalizacijom. (Vuksanović 2002; Vuksanović 2008)

Devedesete

Umetnost u zatvorenom društvu, alternativa

Led art, Asocijacija Apsolutno

Poslednja decenija dvadesetog veka obeležena je ratovima, ekonomskim sunovratom i krahom moralnih vrednosti. Politički i društveni kontekst mučnih i teških devedesetih duboko je i trajno obeležio kulturnu i umetničku scenu u Srbiji. Započete nasilnim rušenjem i raspadom SFRJ 1991, a okončane NATO bombardovanjem 1999. – devedesete su okvir za totalitarizam, politički teror, ekonomske i svake druge sankcije, hiperinflaciju, gušenje slobode medija, (ne) razjašnjena ulična ubistva i ubistva novinara, ali i za masovne demonstracije građana i studenata (9. i 10. marta 1991. i tokom zime 1996/97). Ujedno, to je period osnivanja mnogih političkih, kulturalnih, pa i umetničkih otvorenih grupa, *pokreta* i nevladinih organizacija i početak njihovog delovanja i rada usmerenog protiv nacionalističkih i kapitalističkih političkih praksi. U antiratnim i mirovnim, antiglobalističkim, feminističkim, LGBT, edukativnim i drugim aktivnostima i inicijativama može se prepoznati *levo* orijentisani aktivizam. Angažovanost i aktivistički otpor, *strategije otpora i konfrontacija* umetnika, jednom rečju aktivizam na umetničkom planu devedesetih, a onda i dvehiljaditih godina, takođe preuzima potpuno drugačije forme, u isto vreme razlikujuće, ali i bliske onima koje su primenjivane tokom sedamdesetih godina. Reč je o formama „kulturnog rada“ ili „kulturnog aktivizma“⁸. U tom kontekstu, *prinudna* i neformalna udruživanja umetnika radi vlastitog opstanka vidimo kao način funkcionisanja umetničke zajednice čiji karakter delovanja je i eskapistički i partizanski. (Sretenović 1996)

Led art – grupa, pokret, pojava – načinom i karakterom svog rada deo je te „ilegalne“/gerilske alternativne mreže⁹ komunikacije i delovanja: „delovanja i činjenja koje se odvija na dramatičnim, surovim i grubim granicama umetnosti, ideologije i politike“¹⁰. Akcije *Led art*-a podjednako su zainteresovane za status umetnosti, koliko i za društvene promene. U svojevrsnoj ulozi pokretača umetničke scene Nikola Džafo sa uskim krugom saradnika uspevao je da *animira* i *motivise* na saradnju veliki broj umetnika različitih individualnih izraza, teoretičare, ljubitelje umetnosti, ali i slučajne prolaznike... Hladnjača, ulica, garaža, smetlište postaju izlagački prostori, svojevrsna scena i poprište akcija, provokacija, reakcija, mesta za *javne radove* i pozive na „opasuljivanje“. Njihovi multimedijalni spektakli sadržani su od različitih poetsko-likovno-muzičko-teatarskih elemenata i pored toga što često

8 Na primer: 1. aktivizam u polju društvenosti; 2. transfer aktivizma iz polja sociologije u polje umetničko-kritičke i subverzivne akcije; 3. postaktivističke kustoske prakse; 4. digitalni ili net aktivizam (Šuvaković 2010, 58–59).

9 „Kada govorimo o alternativnom karakteru umetničke produkcije u Jugoslaviji, onda se termin 'alternativa' tu ne koristi u diskurzivnom ili političkom smislu, već u smislu izgradnje alternativnih mreža komunikacije i delovanja, vaspostavljanja alternativnih kodova i značenjskih struktura, izvan atrofiranog i ideološki opterećenog sistema kulture.“ (Sretenović 1996)

10 <http://cargocollective.com/testament/LED-ART> / (pristupljeno oktobra 2017).

referiraju na istorijske avangarde (Koćović 2004, 19), imaju i (veliku) dozu ludičkog, anarhističkog, sarkastičnog i nihilističkog *zanosa*.

Autokritička i kritička pozicija *Led art* akcija naprosto (nas) gura sa pozicije *populističke političke samoidentifikacije* kako bismo se suočili sa *užasima* društva i otkrili granice sveta u kome živimo (Šuvaković 2004, 10). *Zamrznuta umetnost*¹¹, prvi projekat *Led art*-a realizovan u Beogradu 15. i 16. maja 1993, kada su u kamionu-hladnjači PKB-a ispred beogradskog Doma omladine bili izloženi zamrznuti umetnički radovi dvadesetak umetnika, postavio je *zamrzavanje* na simboličan i doslovan način kao čin/način eutanazije vrednosti života (umetnosti), s jedne, ali i hibernacije, odnosno prezervacije, s druge strane, s projekcijom nekih boljih, dolazećih dana. Kasniji projekti *Led art*-a (izložbe, performansi, ankete, polemički tekstovi, publikacije...) takođe će predstavljati suočenje sa ledenom stvarnošću, *hladnoćom*, siromaštvom, glađu, izbornim krađama, besprizornošću režima, na način ironičnih asocijacija, alegorija i ne baš blagog cinizma.

Led art, *Zamrznuta umetnost*, hepening, hladnjača, plato ispred Doma omladine, Beograd, 15–16. maj 1993, dokumentacija MMC Led art, fotografija: Vesna Pavlović

11 „Projekat *Zamrznuta umetnost* okupio je dvadesetak umetnika (...), a organizator je bila umetnička grupa Led art, uz pomoć Doma omladine Beograd, Radija B-92, Soros fonda i Evropskog pokreta Srbije. Projekat je iniciran kao kritička reakcija na posledice rezolucije 757 Saveta bezbednosti UN od 30. maja 1992. (...) a da bi se problematizovale neke od posledica i efekata političke odluke međunarodne zajednice o trgovinskoj, kulturnoj, naučnoj i sportskoj blokadi.“ (Čubrilo 2011, 78)

Led art, *Kunstlager*, hepening, akcija, performans, Katolička porta, Novi Sad, 29. februar 2000, dokumentacija MMC Led art

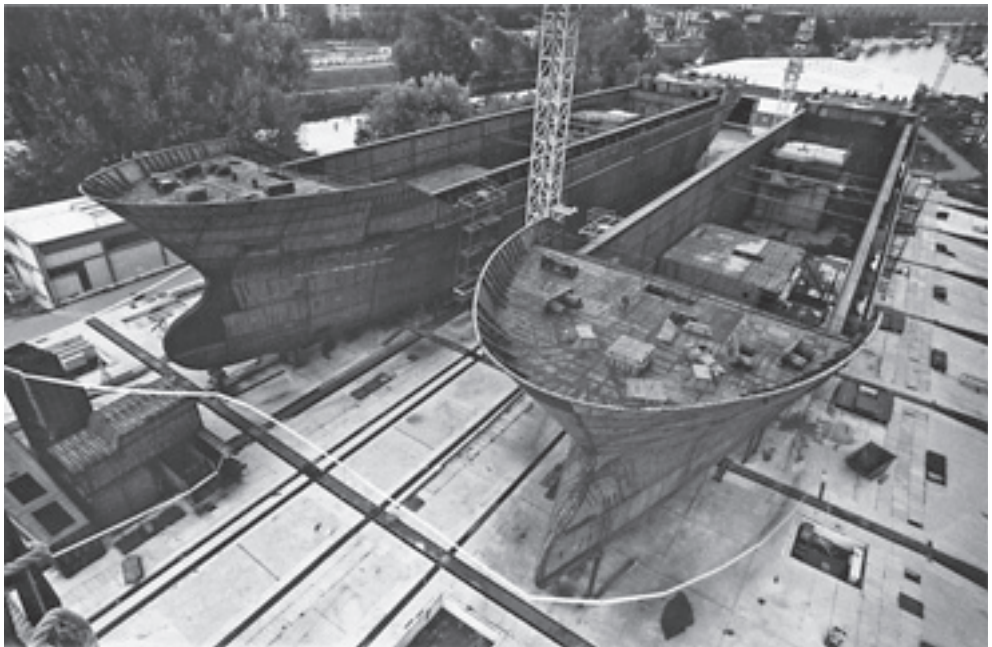
Akcija-performans *Kunstlager – Živeti u Srbiji* ili *Prestup 2000* izvedena u Novom Sadu, u Katoličkoj porti, ispred Kulturnog centra Novog Sada (nekadašnje *Tribine mladih*), 29. februara 2000, prestupnog dana u godini, najavljena sirenom za vazdušni napad, u prostoru ograđenim bodljikavom žicom, sa kuvanjem pasulja u kazanu, zaleđenim plavo-belo-crvenim zastavama, *logorašima*, *čistačima* ulica, *žigosanjem* civila, anketiranjem od strane *higijeničara* itd., itd., predstavlja jedan od njihovih najeksplicitnije politički angažovanih projekata¹², gde se *metafora kunstlagera* prožima sa *zbičjom konclogora*, i to u trenutku ne/izvesnosti raspisivanja izbora za predsednika SR Jugoslavije, koji će se i dogoditi šest meseci kasnije (24. 9. 2000) i na kojima će konačno s vlasti biti zbačen Miloševićev režim.

Inače, reakcije establišmenta prividnog/simuliranog višepartijskog sistema na protestno umetničko delovanje *Led art*-a koje, *opasno po sistem*, privlači pažnju šire javnosti, kretale su se u zoni sporova i nerazumevanja, u rasponu od dobijanja dozvola za izvođenje akcija do zabrana, od otvaranja prostora za rad do onemogućavanja rada, odnosno zatvaranja, od (ne)finansiranja do improvizacija, od pretnji

12 Kuriozitet je da je kontrarežimska akcija *Kunstlager*, uz prethodnu policijsku dozvolu, nastala pod pokroviteljstvom Skupštine grada Novog Sada i da je tadašnja sekretarka za kulturu prisustvovala svim aktivnostima tokom njenog dnevno-noćnog izvođenja (Despotović 2004) što je Novi Sad, u tom trenutku, činilo retkim (jedinim) mestom gde je realizacija ovog tipa i intenziteta kritičko-umetničke akcije bila uopšte moguća.

novčanim kaznama do „nalaženja“/prolongiranja rešenja – što je sve zajedno 2002. dovelo do kreiranja *Art klinike*, poslednjeg projekta grupe *Led art, kao odgovora na bolesno društvo*¹³ i nastavak borbe drugim sredstvima...

Drugačija vrsta pristupa opredelila je aktivnosti i delovanje *Asocijacije Apsolutno* tokom devedesetih. Pažnja ovog kolektiva je podjednako bila usmerena na činjenice iz neposrednog okruženja i delovanje u odnosu na društvenu i kulturnu realnost. Metodi i sredstva su se razlikovali. Kolektiv je razvijao interdisciplinarni proces rada baziran na temeljnim i preciznim ispitivanjima i istraživanjima odabranih problema ili lokaliteta (Tupanjac 2005, 229), uz upotrebu različitih formata i medija – video, štampani materijali, instalacije, akcije, *site specific* projekti, audio, veb-projekti itd. U zavisnosti od ideje projekta njihova realizacija se često odvijala na javnim mestima ili lokacijama posebne namene (npr. brodogradilište, most, groblje, granični prelazi itd.). *Asocijacija Apsolutno* razvija kulturne strateške i taktičke prakse reagovanja i intervenisanja u konkretnim uslovima realizacije tranzicijskog života, transformišući *poetike umetnika* u *kulturalnu politiku* kao umetničku postprodukcijску praksu. (Šuvaković 2008)

Asocijacija Apsolutno, Absolutely Dead, performans, akcija, pseudoforenzička istraga, video, Novi Sad, 21. septembar 1995, dokumentacija aA.

13 „Art klinika. Zasniva se na utopijskoj ideji da umetnost leči i menja svet, insistira na dijalogu te promoviše nove izlagačke koncepte i novi oblik saradnje između umetnika i umetničkih asocijacija. Saradnjom sa pojedincima i srodnim organizacijama, Art klinika učestvuje u stvaranju mreže, a cilj je menjanje nedelotvorne i autistične kulturne politike na lokalnom nivou.“ (<http://cargocollective.com/testament/ART-KLINIKA> / pristupljeno oktobra 2017)

asocijacija Apsolutno, *Dobro večé*, video, poster, 1996, dokumentacija aA.

Napuštanje zatvorenog sveta umetnosti i ulazak u javni i medijski prostor podrazumevao je „istraživanje novih mogućnosti kompjuterske tehnologije i elektronskog umrežavanja i komuniciranja, [što] čini ovu grupu pionirskom kada je reč o promenama na globalnom planu u polju umetnosti tokom devedesetih kada se kritička i eksperimentalna umetnička praksa seli u prostore određene novim tehnološkim potencijalima, ali i kritikom ideologije tih potencijala“. (Anđelković i Dimitrijević 2005, 29)

Godine 2001. Zoran Pantelić u Novom Sadu osniva nezavisnu kulturnu organizaciju *Centar za nove medije_kuda.org*¹⁴, otvarajući time prostor i bazu za okupljanje, dijalog, edukaciju i saradnju brojnih istraživača (umetnika, teoretičara, medijskih aktivista) u polju savremene umetničke teorije i prakse, aktivizma i politike. Kritičke intervencije i eksperimentalno delovanje sa pozicija institucionalne kritike i kritike kulturnih politika karakterišu rad i aktivnosti *kuda.org*, u čemu se prepoznaje kontinuitet sa praksom *Asocijacije Apsolutno*.

14 Više na: <http://kuda.org/>

Pregled umetničkih grupa, kolektiva i (ne)formalnih umetničkih inicijativa u Novom Sadu 1970 – 2000.¹⁵

Grupa KÓD

Novi Sad, 8. april 1970 – april 1971.

Članovi/osnivači:

Slavko Bogdanović, Miroslav Mandić, Mirko Radojičić, Slobodan Tišma, Ferenc Kiš-Jovak, Janez Kocijančič (grupu napustio jula 1970), Peđa Vranešević (grupi se priključio decembra 1970), Branko Andrić (grupu napustio po osnivanju).

Područja umetničkog rada:

Eksperimenti u domenu teksta/jezika, radovi u oblasti dematerijalizacije umetničkog objekta, politička umetnost, performans, hepening, akcija, ambijent, konceptualna poezija, umetnički proglas.

Izabrane umetničke akcije:

- *Žglob – tretiranje teatra*, sedam vizuelno-akustičnih akcija, parateatarski događaj, performans, parket salon Tribine mladih, Novi Sad, 24. maj 1970.
- *Ogledalo u gradu*, akcija, Novi Sad, 25. maj 1970.
- *Apoteoze Džeksonu Poloku*, Tjentište, 23 – 28. jul 1970.
- *Objekti grupe Kód*, Tjentište, 23 – 28. jul 1970.
- *Tri Tri*, ambijentalni performans, scenario/režija: Miroslav Mandić, *Tribina mladih*, 9. oktobar 1970.
- *Javni čas umetnosti*, sa Goranom Trbuljakom, akcija, Beogradski kej, Novi Sad, 18. oktobar 1970.

Grupa Januar

Novi Sad, januar 1971.

Članovi:

Branko Andrić, Vladimir Kopicl, Ana Ruković, Peđa Vranešević, Janez Kocijančič, Mirko Radojičić, Vujica Rešin Tucić, Čedomir Drča, Miroslav Mandić, Slobodan Tišma, Slavko Bogdanović, Božidar Mandić, Dušan Sabo, Miša Živanović.

Područja umetničkog rada:

Aktivistička i politička umetnost, hepening, performans, koncept, proglas.

Izabrane umetničke akcije:

- *Radni dan Grupe Januar*, hepening, Tribina mladih, Novi Sad, 21. januar 1971, od 12 do 21h.

¹⁵ *Pregled* je nastao na osnovu literature navedene na kraju ovog teksta.

Februar – Grupa za nove umetnosti

Novi Sad, februar 1971.

Članovi:

Branko Andrić, Vladimir Kopicl, Ana Raković, Peđa Vranešević, Janez Kocijančič, Mirko Radojičić, Vujica Rešin Tucić, Čedomir Drča, Miroslav Mandić, Slobodan Tišma, Slavko Bogdanović, Božidar Mandić, Dušan Sabo, Miša Živanović.

Područja umetničkog rada:

Aktivistička i politička umetnost, hepening, performans, koncept, proglas.

Izabrane umetničke akcije:

- *Žakuska novih umetnosti*, hepening, Dom omladine, Beograd, 9. februar 1971.
- *Otvoreno pismo jugoslovenskoj javnosti*, aktivistički proglas, Novi Sad, 25. februar 1971.

Grupa (∃)

Novi Sad, februar – maj 1971.

Članovi:

Ana Raković, Vladimir Kopicl, Čedomir Drča, Miša Živanović (grupu napustio marta 1971).

Područja umetničkog rada:

Procesualna umetnost, eksperimenti u oblasti konceptualne poezije, analitička (teorijska) konceptualna umetnost.

Izabrane umetničke akcije:

- *Pokušaj uspostavljanja kontinuiteta ostvaren metodom iznurivanja organizma*, događaj, dokument, metajezička interpretacija, Novi Sad, 1971.
- *Akcija uspostavljanja prostornih distanci*, događaj, koncept, Zrenjanin, Novi Sad, Beograd, 20. mart 1971. u 13 časova.

Grupa (∃-KÓD)

Novi Sad, jun 1971 – 1973.

Članovi:

Čedomir Drča, Vladimir Kopicl, Mirko Radojičić, Ana Raković, Slobodan Tišma, Peđa Vranešević.

Područja umetničkog rada:

Konceptualna, nevidljiva i egzistencijalna umetnost (umetnost kao egzistencija).

Izabrani umetnički radovi:

- *Kretanje je drugo u istom*, koncept, Parisko bijenale, Novi Sad/Pariz, 1971.

Intimni krug

Novi Sad, 23. jul 1971.

Članovi:

Miroslav Mandić, Slobodan Tišma, Mirko Radojičić, Slavko Bogdanović.

Aktivnosti:

Razgovori o umetnosti, izdavanje zajedničkog časopisa štampanog u četiri primerka.

Grupa Atentat

Novi Sad, april – maj 1972.

Članovi:

Vujica Rešin Tucić, Arpad Vicko, Milan Milić.

Područja umetničkog rada:

Aktivistička umetnost, akcija, hepening, performans.

Izabrane umetničke akcije:

- *Pobesnela krava*, akcija/instalacija, *Prvi Aprilski susreti*, plato ispred Studentskog kulturnog centra, Beograd, april 1972.
- *Vruć kupac – pojava grupe Atentat*, hepening, *Tribina mladih*, Novi Sad, 20. maj 1972.

Gradska hihi komuna Intima

Prizemlje i mansarda kuće u Teslinoj br.18, Novi Sad, 1972–1977.

Komunu činili:

Članovi rasformiranih novosadskih konceptualnih grupa, pisci i umetnici okupljeni oko *Tribine mladih*.

Aktivnosti:

Intimne akcije izvođene uglavnom u četiri zida ili u spoljnom prostoru za odabrani krug istomišljenika, razgovori o umetnosti, vegetarijanski ručkovi, zajedničko igranje fudbala...

Verbumprogram

Ruma–Beograd–Novi Sad, 1974–1991. (u Novom Sadu nakon 1980)

Članovi/osnivači:

Ratomir Kulić, Vladimir Mattioni

Područja umetničkog rada:

Konceptualna umetnost, filozofija umetnosti, tekst, koncept, akcija, film, scensko oblikovanje, postkonceptualno slikarstvo, grafika, skulptura.

Izabrane umetničke akcije:

- *VERBUM No. 1–12*, akcije, Ruma, Ljubljana, Zagreb, 14. jun 1974 – 2. januar 1975.
- *Achromia*, slike, grafike, objekti, 1985–1989, Novi Sad
- *Forma Occidit*, objekti, 1990, Ruma; 1994, Novi Sad

Led art

Beograd–Novi Sad, 1993 – 2003.

Inicijator:

Nikola Džafo

Članovi/osnivači:

Nikola Džafo, Dragoslav Krnajski, Suzana Jovanović, Gabrijela Pajević

Članovi / učesnici akcija (po monografiji *Led Art: Dokumenti vremena 1993 – 2003*):

Dragan Živančević, Slobodan Vilček Willy, Goran Denić, Vesna Grginčević, Nebojša Milikić, Srđan Veljović, Radislav Ratko Vučinić, Predrag Kočović, Ratko Radivojević, Vladimir Perić Talent, Ljubiša Bogosavljević, Saša Marković, Vesna Pavlović, Mrđan Bajić, Mileta Prodanović, Art circus, Mimart, Nela Antonović, Jovan Čekić, Dejan Anđelković, Jelica Radovanović, Branka Janković Knežević, Gradimir Aleksić, Nineta Avramović Lončar, Vera Stevanović, Dragoljub Raša Todosijević, Svetlana Milić, Darija Kačić, Nenad Bračić, Fatima Dedić, Miroljub Filipović Filimir, Dobrica Kamperelić, Marija Ilić, Milan Popović, Miomir Grujić Fleka, građani Republike Srbije – učesnici studentskih i građanskih protesta 1996/1997. i drugi.

Područja umetničkog rada:

Politička umetnost: hepening, performans, instalacija, medijske objave, aktivistički proglas...

Izabrane umetničke akcije:

- *Zamrznuta umetnost*, hepening, hladnjača i plato ispred Doma omladine, Beograd, 15. i 16. maj 1993.
- *Potop*, multimedijalni hepening, Zmaj Jovina ulica, Novi Sad, 16. oktobar 1993.
- *Ko was šiša*, akcija javnog šišanja, Centar za kulturnu dekontaminaciju, Beograd, 7. septembar 1995.
- *Rekonstrukcija zločina: Incidentna kreda*, ulične akcije u okviru studentskih i građanskih protesta, Beograd, januar/februar 1997.
- *Kunstlager*, hepening, akcija, performans, Katolička porta, Novi Sad, 29. februar 2000.

Asocijacija Apsolutno

Novi Sad, 1993–2005.

Članovi/osnivači:

Zoran Pantelić, Dragan Rakić, Bojana Petrić i Dragan Miletić (član od 1995. do 2001).

Područja umetničkog rada:

Interdisciplinarni umetnički projekti, medijska umetnost – instalacija, video, akcija, štampani materijal, *site specific* projekti, audio i veb-projekti.

Izabrane umetničke akcije:

- *Novine*, foto-akcija, Riblja pijaca, Novi Sad, 1995.
- *Absolutely Dead*, performans, akcija/pseudoforenzička istraga, video, Novi Sad, 21. septembar 1995.
- *Dobro veče*, video rad, poster, 1996.
- *Apsolutno privremeno*, performans, akcija, plato ispred Varadinskog mosta, Novi Sad, 1996.
- *Human: Čovek*, foto-akcija markiranja granica u Evropi, 1996–1999.

Zaključak

Za razliku od neposrednih reakcija države, tačnije sprovođenja pravne i političke represije nad alternativcima i gašenja eksperimentalne scene sedamdesetih, koja se ispoljavala na bar dva vidljiva načina: direktno, hapšenjem Mandića i Bogdanovića, te smenom urednika programa na *Tribini mladih* i posredno, preko jasno i nedvosmisleno diskvalifikujućih napisa u štampanim medijima – u devedesetim situacija je dijametralno suprotna. Izuzmemo li birokratske *začkoljice*

oko prijavljivanja/neprijavljivanja skupova, reakcije na akcije i aktivnosti *Led art-a* i *Asocijacije Apsolutno* svodile su se na promotivne i afirmativne tekstove, najave i osvrte u štampi poput *Borbe*, *Naše borbe*, *Demokratije*, *Dnevnog telegrafa*, *Nezavisnog Glasa javnosti*, *Danasa*, nedeljnika *Vreme* i dodatka *Vreme umetnosti*, te *Bulevara*, kao i u časopisima *Republika*, *Projek^{at}*, *Beorama*, *Košava* i drugim. Istovremeno, objektivni i manje-više šturi napisi o akcijama *Led art-a* mogli su se naći i u *Politici* i *Dnevniku*, kao prореžimskoj ili prividno neutralnoj dnevnoj štampi. Bilo kakva eksplicitnija reakcija režima vidno izostaje. Razlozi i uzroci toga biće predmet daljeg istraživanja. Ono što iz današnje perspektive deluje gotovo sigurno jeste to da je do izostanka *adekvatne reakcije* došlo usled dominantnog stava negiranja, ignorisanja i nadmenog osećanja nedodirljivosti od strane struktura na vlasti – proisteklog iz nepoznavanja i nerazumevanja uzroka, posledica i potencijala kulturnog aktivizma i *umetničkog* otpora Miloševićevoj politici.

Novosadski akcionizam ili proanarhistički koncept političke umetnosti sedamdesetih, aktivizam u polju društvenosti, umetničko-kritički aktivizam i subverzivne akcije devedesetih, odnosno postaktivističke kustoske prakse, kao i digitalni ili net aktivizam u prvim decenijama 21. veka, zasnovani su na karakteristikama vremena i prostora u kome su delovali i deluju: od samoupravnog socijalizma sedamdesetih, od Jugoslavije kao otvorene socijalističke države koja ostvaruje socijalnu, kulturnu i umetničku saradnju podjednako sa zemljama Istoka i Zapada, kao i sa zemljama Trećeg sveta, do Jugoslavije pod sankcijama, u moralnom i ekonomskom propadanju, u devedesetim kao ideološki neartikulisanim vremenu, vremenu opasnog življenja u *društvu opasnosti*, i dalje, sve do društva u trajnoj, neprolaznoj i svakovrsnoj tranziciji zasnovanoj na potiranju svih bazičnih vrednosti, nepoštovanju opšteg ili javnog dobra, svođenju društva na izolovane ili privilegovane pojedince, a život na *goli život*...

U takvoj situaciji umetnost kao *simbolički višak vrednosti* zapravo poprima ulogu i poziciju simulatora vrednosti – demokratije, dijaloga, društvene pravde, socijalne dinamike... Pozicija umetnika uvek je pozicija onoga ko je neprilagođen, neuklopljen u postojeći *sistem* odnosa i relacija – odnosno onoga koji utopistički dosledno taj *sistem* i *poredak* pokušava (ili bi to trebalo) da iz temelja potire, uzdrma ili ruši. Otuda je politička i ideološka aktuelnost 1968. sadržana upravo u do danas neispunjenim zahtevima za demokratizacijom i dijalogom u društvu, nezavisnim medijima, stabilnim institucijama, rodnom ravnopravnošću i socijalnom pravdom, solidarnošću, poštovanju ljudskih prava, prava na različitost itd. (Kanzleiter 2009)

U datom kontekstu, valjalo bi podsetiti i na pisanje Nebojše Popova povodom gašenja studentskog pokreta nastalog tokom demonstracija i štrajka beogradskih studenata juna 1968, o tome da probijanje lične slobode u javni život nailazi na različite granice, kako lične prirode tako i na ograničenja koja proizlaze iz vladajućeg načina mišljenja. Popov je izrazio stanovitu nadu i veru u buduće napore jer, kada je reč o 1968. i događajima koji su usledili, pre bi se moglo govoriti o tek započetom oblikovanju različitih shvatanja slobode koja će, protokom vremena i kroz nove sukobe, prerasti u celovitija i trajnija opredeljenja. (Popov 2008, 147)

LITERATURA

- Andelković, Branislava, Branislav Dimitrijević, Dejan Sretenović, Borut Vild (ur.). *O normalnosti. Umetnost u Srbiji 1989–2000*. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 2005.
- Andelković, Branislava i Branislav Dimitrijević. „Poslednja decenija: Umetnost, društvo, trauma normalnost.“ u *O normalnosti. Umetnost u Srbiji 1989–2000*, ur. Branislava Andelković i dr., 9–129. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 2005.
- Apsolutno, association. (ed.), *The Absolute Report*. Frankfurt am Main: Revolver, 2006.
- Burman, Anders. “Expanding the Field. Politics an Aesthetics in an Unbounded Age.” u *Reality Check – Art & Activism Reader*, eds. Madeleine Park, Vladimir Jeremić, Rena Raedle, 11–25. Trondheim: Trondelag Senter for Samtidskunst, 2010.
- Čubrilović, Jasmina. *Symptom. Dž, Jelica Radovanović i Dejan Andelković*, 78–79. Beograd: Fond Vujičić kolekcija, 2011.
- Ćurčić, Branka. „Kolektivne kulturne prakse – Između sentimenta i funkcionalnosti kreativnih zajednica.“ u *Trajni čas umetnosti. Novosadska neoavangarda 60-ih i 70-ih godina XX veka*, ur. Centar za nove medije_kuda.org, 29–32. Frankfurt: Revolver, 2005.
- Denegri, Ješa. „Govor u prvom licu – isticanje individualnosti umetnika u novoj umetničkoj praksi 70-ih godina.“ u *Nova umetnost u Srbiji – pojedinci, grupe, pojave, 1970–1980*, 7–13. Beograd: Muzej savremene umetnosti, Zagreb: Galerija suvremene umjetnosti i Pristina: Galerija umetnosti, 1983.
- Denegri, Ješa. „Vojvodanski umetnički prostor.“ u *Evropski konteksti umetnosti XX veka u Vojvodini*, ur. Miško Šuvaković i Dragomir Ugren, 15–19. Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine, 2008.
- Despotović, Jovan. „Umetnost i angažovanje devedesetih.“ u *20. Memorijal Nadežde Petrović*, Čačak: Galerija Nadežda Petrović, 1998.
- Despotović, Jovan. „Kunstlager. Greeting from Serbia.“ u *Led art: Dokumenti vremena 1993–2003*, ur. Vesna Grginčević i dr., 197–198. Novi Sad: Multimedijalni centar Led art, 2004.
- Despotović, Jovan. „Zaleđena zbilja: Led Art – Aktivizam devedesetih u Srbiji.“ u *Džqfo*, ur. Vesna Grginčević, 71–81. Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine, 2011.
- Đilas, Gordana i Nedeljko Mamula (prir.). *Grada za monografiju Kulturnog centra Novog Sada. Tribina mladih 1954–1977*. Novi Sad: Kulturni centar Novog Sada, 2004.
- Grginčević, Vesna (ur.). *Džqfo*. Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine, 2011.
- „Izostavljena istorija, transkript debate.“, u *Izostavljena istorija*, ur. Centar za nove medije_kuda.org, 18–49. Novi Sad: Centar za nove medije_kuda.org, 2006.
- Jakovljević, Branislav. „Ljudski je uživati, zar ne? Jun 1968, 'Kosa' i početak kraja Jugoslavije.“, *Reč* 75/21 (2007): 99–114.
- Kanzleiter, Boris. „1968. u Jugoslaviji, tema koja čeka istraživanje.“ u *Društvo u pokretu. Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*, ur. Đorđe Tomić i Petar Atanacković, 30–49. Novi Sad: Cenzura, 2009.
- Kočović, Predrag. „Rekonstrukcija zločina' ili rekonstrukcija smisla na Balkanu.“ u *Led art: Dokumenti vremena 1993–2003*, ur. Vesna Grginčević i dr., 13–22. Novi Sad: Multimedijalni centar Led art, 2004.

- Merenik, Lidija. "No wave: 1992–1995." u *Art in Yugoslavia 1992–1995*. Beograd: Radio B92, 1996.
- Merenik, Lidija. *Umetnost ili život. Nova umetnost sedamdesetih i kontinuitet. Izbor iz Vujičić kolekcije*. Novi Sad: Galerija likovne umetnosti poklon zbirka Rajka Mamuzića, 2012.
- Milenković, Nebojša. „Jezik (umetnosti) koji (samog) sebe sobom govori.“ u *Vladimir Kopicl. Ništa još nije ovde ali neki oblik već može da mu odgovara*, 7–23. Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine, 2007.
- Milenković, Nebojša. „Umetnost kao istraživanje umetnosti.“ u *Centralnoevropski aspekti vojvodanskih avangardi 1920–2000. Granični fenomeni, fenomeni granica*, ur. Dragomir Ugren, 90–134. Novi Sad: Muzej savremene likovne umetnosti, 2002.
- Milenković, Nebojša. „Konceptualna umetnost – umetničke grupe u Vojvodini.“ u *Evropski konteksti umetnosti XX veka u Vojvodini*, ur. Miško Šuvaković i Dragomir Ugren, 619–638. Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine, 2008.
- Milenković, Nebojša. *Vujica Rešin Tucić: Tradicija avangarde*. Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine, 2011.
- Milenković, Nebojša. „Put od konceptualne umetnosti do elementarne kulture i natrag.“ u *Natrag: Božidar Mandić i Porodica bistrih potoka*, 5–88. Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine, 2015.
- Nikolić, Gordana, Zoran Pantelić i Bojana Petrić (ur.). *Apsolutno sada: smrt, konfuzija, rasprodaja (asocijacija Apsolutno 1993–2005)*. Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine, 2015.
- Pantelić, Zoran i Kristian Lukić. „Medijska ontologija – Mapiranje društvene i umetničke istorije u Novom Sadu.“, u *Trajni čas umetnosti. Novosadska neoavangarda 60-ih i 70-ih godina XX veka*, ur. Centar za nove medije_kuda.org, 15–17. Frankfurt: Revolver, 2005.
- Popov, Nebojša. *Društveni sukobi. Izazovi sociologiji. „Beogradski jun“ 1968*. Beograd: Službeni glasnik, 2008.
- Radojčić, Mirko. „Aktivnost grupe KÔD.“ u *Nova umjetnička praksa 1966–1978*, ur. Marijan Susovski, 36–44. Zagreb: Galerija suvremene umjetnosti, 1978.
- Raunig, Gerald. *Umetnost i revolucija. Umetnički aktivizam tokom dugog XX veka*. Novi Sad: Centar za nove medije kuda.org, 2006.
- Sretenović, Dejan. „Umetnost u zatvorenom društvu.“ u *Art in Yugoslavia 1992–1995*. Beograd: Radio B92, 1996.
- Sretenović, Dejan (ur.). *Absolute report – Apsolutni izveštaj*. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 2002.
- Subašić, Svetlana, Vladimir Mitrović i Vesna Grginčević (ur.). *Art klinika – Prva petoletka*. Novi Sad: Multimedijalni centar „Led Art“ i Studentski kulturni centar, 2007.
- Šuvaković, Miško. „Kontekst, paradigma i istorija.“ u *Grupa KÔD, Grupa (∃), Grupa, (∃-KÔD*, ur. Dragomir Ugren, 5–32. Novi Sad: Galerija savremene likovne umetnosti, 1995.
- Šuvaković, Miško i Darko Šimičić. „Centralnoevropski aspekti vojvodanskih avangardi 1920–2000. Granični fenomeni, fenomeni granica.“ u *Centralnoevropski aspekti vojvodanskih avangardi 1920–2000. Granični fenomeni, fenomeni granica*, ur. Dragomir Ugren, 8–14. Novi Sad: Muzej savremene likovne umetnosti, 2002.
- Šuvaković, Miško. „Fragmenti o tragovima umetnosti, ideologije i politike.“ u *Led art: Dokumenti vremena 1993–2003*, ur. Vesna Grginčević i dr., 9–11. Novi Sad: Multimedijalni centar Led art, 2004.

- Šuvaković, Miško. „Umetnost XX veka u Vojvodini: kontradikcije i hibridnosti umetnosti XX veka u Vojvodini.“ u *Evropski konteksti umetnosti XX veka u Vojvodini*, ur. Miško Šuvaković i Dragomir Ugren, 21–353. Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine, 2008.
- Šuvaković, Miško. “Art and Activism in YU and ex-YU 1968–2008.” u *Reality Check – Art & Activism Reader*, eds. Madeleine Park, Vladimir Jeremić, Rena Raedle, 53–59. Trondheim: Trondelag Senter for Samtidskunst, 2010.
- Šuvaković, Miško. *Bogdanka i Dejan Poznanović – umetnost, mediji i aktivizam na kraju moderne*. Zagreb: Institut za istraživanje avangarde, Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine, Beograd: Orion Art, 2012.
- Šuvaković, Miško (ur.). *Istorija umetnosti u Srbiji XX veka. Radikalne umetničke prakse*. Beograd: Orion Art, 2010.
- Tupanjac, Vladimir. „Umetnost i javna stvar (Srbija između 1989 i 2001).“ u *O normalnosti. Umetnost u Srbiji 1989–2000*, ur. Branislava Anđelković i dr., 217–233. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 2005.
- Ugren, Dragomir (ur.). *Verbumprogramkatalog*. Novi Sad: Galerija savremene likovne umetnosti, 1995.
- Vinterhalter, Jadranka. „Umetničke grupe – razlozi okupljanja i oblici rada.“ u *Nova umetnost u Srbiji – pojedinci grupe pojave 1970–1980*, 14–23. Beograd: Muzej savremene umetnosti, Zagreb: Galerija suvremene umjetnosti i Priština: Galerija umetnosti, 1983.
- Vuksanović, Suzana. „Prostor (i) slike: Mišljenje slikarstva (Gergelj Urkom, Verbumprogram, Dragomir Ugren).“ u *Centralnoevropski aspekti vojvođanskih avangardi 1920–2000. Granični fenomeni, fenomeni granica*, ur. Dragomir Ugren, 162–178. Novi Sad: Muzej savremene likovne umetnosti, 2002.
- Vuksanović, Suzana. „Fundamentalno slikarstvo.“ u *Evropski konteksti umetnosti XX veka u Vojvodini*, ur. Miško Šuvaković i Dragomir Ugren, 667–671. Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine, 2008.

Veb-izvori:

- <http://apsolutno.net/>
- <http://artycok.tv/en/27653/subversive-art-practices-case-study-mmcc-led-art>
- <http://cargocollective.com/testament/ART-KLINIKA>
- <http://cargocollective.com/testament/LED-ART>
- <http://kuda.org/>
- <https://sokzadruga.com/>
- <https://sokzadruga.com/textovi/>

Suzana Vuksanović
Museum of Contemporary Art Vojvodina, Novi Sad

**INDIRECT CONSEQUENCES OF 1968:
ACTIVIST ART AND SOCIAL PRACTICES
AS EXEMPLIFIED BY ART GROUPS, COLLECTIVES, AND
(IN)FORMAL ARTISTIC INITIATIVES IN NOVI SAD
FROM 1970 TO THE END OF THE TWENTIETH CENTURY**

Summary:

This article is an introduction to research into art and social activism in the work and behavior of (in)formal groups, collectives, and other artistic, culture and social initiatives in Novi Sad from 1970 to 2000. It is an attempt at systematization as a means of understanding events that initiated the appearance and disappearance of numerous groups and collectives, as well as events that may have arisen from their work and activities. Did the events of 1968 in Europe and the world, as well as the student movement in Belgrade and other cities of Yugoslavia, influence artistic practices and the need for Novi Sad's activist artists to join together, and if so, to what extent? What are the peculiarities of Novi Sad's position in Vojvodina, Yugoslavia (SFRY), and Serbia? In the end, the concentration of artistic actions and activities in 1970s and 1990s point to certain conclusions. Or, perhaps they do not?

Keywords:

1968, Novi Sad, group/collective, art, society, activism